

Magdalena Kozera¹
Katedra Ekonomiki Przedsiębiorstw Agrobiznesu
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Spoleczne uwarunkowania rozwoju polskich obszarów wiejskich

Social determinants of the Polish rural areas development

Synopsis. W artykule podjęto dyskusję nad rolą endogennych czynników rozwoju obszarów wiejskich. Nawiązano do koncepcji dziedzictwa kulturowego w jego wymiarze duchowym i materialnym. Podkreślono rolę uruchomienia kapitału społecznego regionów i wykorzystania go w procesie przemian. Wskazano również na potrzebę holistycznego podejścia do analiz uwarunkowań społecznych przemian na obszarach wiejskich.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, dziedzictwo kulturowe, czynniki społeczne zmian obszarów wiejskich.

Abstract. The role of endogenous factors of rural areas development has been discussed. The concept of cultural heritage, especially its spiritual and material character, has been referred to. The startup role of regions' social capital and its use in the transition process has been underlined. The need of using a holistic approach for analyses of social determinants of rural development has also been indicated.

Key words: rural areas, cultural heritage, social determinants of rural development.

Wprowadzenie

Rolnictwo europejskie oceniane jest na ogół przez pryzmat tzw. europejskiego modelu, który zakłada wielofunkcyjność wsi i zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Stawia zatem przed partycypującymi w nim sektorami rolnymi poszczególnych krajów członkowskich UE liczne wyzwania związane już nie tylko ze sferą wytwarzania żywności (bezpieczniej, różnorodnej i wysokojakościowej), lecz także z działaniami na rzecz zachowania krajobrazu, zachowania naturalnych zasobów dla potrzeb produkcyjnych przyszłych pokoleń oraz zachowania atrakcyjności i żywotności obszarów wiejskich [Zegar 2009]. Trzy ostatnie z wymienionych aspektów w sposób szczególny związane są z ludźmi i tworzonym przez nich kapitałem społecznym, który tak w sposób pośredni jak i bezpośredni przyczynia się do realizacji polityki rolnej w tym zakresie. Newralgicznym ogniwem wszystkich planów i działań, które zarówno w przeszłości jak i w przyszłości wpływać będą na kształt rolnictwa polskiego i europejskiego oraz ich dziedzictwo, są ludzie zamieszkujący obszary wiejskie.

¹ Dr inż., e-mail: mkozera@up.poznan.pl.

W artykule zaprezentowano rolę uwarunkowań społecznych w procesach przemian rolnictwa Polski, podkreślając niematerialny charakter większości tych uwarunkowań. Analizowano między innymi dziedzictwo kulturowe oraz potencjał społeczny polskich obszarów wiejskich przez pryzmat zmian jakościowych w okresie od wejścia w strukturę europejskiego wspólnego rynku, tj. 2004 roku. Wykorzystano także prognozy długookresowe zmian w zasobach ludzkich do roku 2035. Artykuł ma charakter przyczynkowy i podejmuje dyskusję nad zagadnieniem czynników rozwoju endogennego.

Dziedzictwo kulturowe a ekonomia

Włączanie do rozważań ekonomicznych pojęcia dziedzictwa kulturowego, jako czynnika związanego ze społecznymi uwarunkowaniami przemian, wydaje się być przedsięwzięciem dość ryzykownym. Jednak wobec powszechnej dyskusji poświęconej zasobom niematerialnym i ich roli we wzroście efektywności gospodarowania oraz konkurencyjności podmiotów staje się działaniem w pełni uzasadnionym. Z jednej strony już w samej definicji dziedzictwa kulturowego można odnaleźć odniesienie do zasobów materialnych i pozamaterialnych grupy społecznej lub organizacji. Z drugiej strony, wiążące się z dziedzictwem wartości duchowe stanowią bezpośrednie nawiązanie do kultury organizacyjnej jako niematerialnego czynnika sukcesu podmiotów [Sułkowski 2002]. Dziedzictwo kulturowe jest bowiem zbiorem rzeczy (nieruchomych i ruchomych) oraz związanych z nimi wartości duchowych, zjawisk historycznych i obyczajowych. W aspekcie materialnym rozumiane jest jako wszystkie dotykane, konkretne wytwory społeczeństwa, fizyczne przejawy jednostkowej działalności człowieka, ale też różne sposoby wykorzystania przedmiotów, np. technologie produkcji, uprawy itd. W wymiarze materialnym dziedzictwo kulturowe podlega modernizacji, chociaż nie zmienia swej podstawowej struktury. W aspekcie niematerialnym jest to wiedza (pochodząca z doświadczenia empirycznego), przekonania (poparte wiedzą empiryczną, która umożliwia ich przyjęcie bądź odrzucenie) oraz wartości, normy, zwyczaje itd. [Tomaszewski 2000, Gieysztor 2000]. Z punktu widzenia udziału w przemianach społeczno-ekonomicznych ważnym jest dostrzeżenie w dziedzictwie kulturowym jednocześnie czynnika trwania jak i czynnika zmian [Pomorski 2005]. Rangę dziedzictwa w procesach przemian podnosi również jego bezpośredni związek z danym regionem (lub narodem), co jest szczególnie istotne z punktu widzenia wciąż dyskutowanej kwestii zachowania tożsamości narodowej.

Wszystkie te elementy sprawiają, że dziedzictwo kulturowe ma szczególne predyspozycje ku temu by odgrywać wiodącą rolę w polityce regionalnej każdego państwa, zwłaszcza Polski, dla której praktyczne czerpanie z tego zasobu pozwoliło na wykreowanie specyficznej marki narodowej².

Dziedzictwo kulturowe z dobrym skutkiem wykorzystywane jest już od dłuższego czasu przez wiele samorządów lokalnych do realizacji celów czysto komercyjnych:

² Dyskusyjnym wydaje się wprowadzenie nowoczesnego państwa na ugruntowanym w świadomości międzynarodowej cepeliowskim wizerunku Polski, z domostwami krytymi strzechą, z bocianem czy wycinanką łowicką.

propagowania (i sprzedaży) produktów regionalnych, oferowania „powrotu do wspomnień z dzieciństwa”, czy podziwiania harmonii ojczyzno krajobrazu (pola, wiejskie drogi, dwory, kościoły, kapliczki przydrożne itd.) [Midura 2008]. Działania te pozwalają na osiągnięcie mierzalnych ekonomicznie efektów, co często wykorzystują podmioty działające w sektorze usług turystycznych. W tym aspekcie warto podkreślić rolę warstwy niematerialnej dziedzictwa kulturowego, takich jak tradycje, zwyczaje, obrzędy i system wartości, które w istotny sposób wpływają na człowieka podejmującego decyzje, szczególnie w przedmiocie kryteriów wyboru najkorzystniejszego wariantu działalności [Kozera 2012].

Kapitał społeczny jako katalizator przemian

Wobec dynamicznie zmieniającego się i wysoko konkurencyjnego rynku podmioty poszukują zasobów, które mogą je wyróżnić spośród innych. Do takich zasobów należą kapitał ludzki³ (jednostki, organizacji) i kapitał społeczny⁴ (zbiorowy). Kapitały te stanowią wynik kreatywnego wykorzystania posiadanych zasobów ludzkich. Potencjał ten, wyrażony w wartościach absolutnych predysponuje Polskę do aktywnych działań rozwojowych, które mogą przyczynić się do poprawy wizerunku kraju na tle UE. Szczególnym źródłem tego potencjału w Polsce są obszary wiejskie i zamieszkująca je ludność (tab. 1.).

Tabela. 1. Zmiany ludności obszarów wiejskich w Polsce w latach 2008-2035 (wybrane charakterystyki), tys.

Table. 1. Changes in the population of rural areas in Poland in 2008-2035, (selected characteristics), thousand person

Zasoby ludzkie	Rok						
	2008	2010	2015	2020	2025	2030	2035
Ludność Polski ogółem	38 107	38 092	38 016	37 830	37 438	36 796	35 993
Ludność mieszkająca na wsi	14 850	14 946	15 118	15 180	15 139	14 996	14 778
Liczba osób w wieku produkcyjnym mieszkających na wsi	24584	24571	23718	22503	21625	21254	20739
Liczba pracujących w gospodarce	159161	16589	16569	16149	15789	15357	14802
Liczba pracujących na wsi 15+ *	6140	6220	6325	6339	6380	6430	6440
Liczba pracujących w rolnictwie	2062	1971	1757	1566	1370	1180	1003

*przy założeniu stałego wskaźnika zatrudnienia z 2008 roku

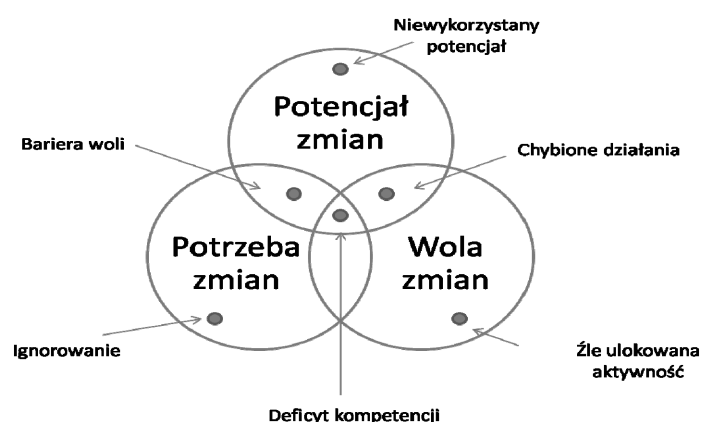
Źródło: [Strzelecki 2010, str. 18].

Z ponad 38 mln obywateli niemal 39% zamieszkuje obszary wiejskie. Prognozy wskazują, że liczba ta w najbliższej przyszłości nie ulegnie znaczącym zmianom. Co

³ Kapitał ludzki rozumiany jest jako pojęcie ekonomiczne, oznaczające zawarta w każdym człowieku i społeczeństwie jako całości wartość zasobu fachowej wiedzy, umiejętności, doświadczenia, zdrowia i energii życiowej.

⁴ Według Colemana kapitał społeczny jest cechą struktury społecznej, która wspiera konkretne działania aktorów, podejmowane w ramach tej struktury [Putman 1995, s. 253].

istotne, zmniejszeniu ulegnie liczba osób w wieku produkcyjnym mieszkających na wsi. Spodziewać się też należy odchodzenia ludzi od pracy w rolnictwie przy jednoczesnym ich pozostawaniu na obszarach wiejskich. Ta grupa osób stanowić powinna potencjał, który odpowiednio wykorzystany zadziała jako czynnik endogenny zmian. Jej zaktywizowanie umożliwiłoby w objętej prognozą perspektywie przekształcenie dotychczasowej infrastruktury kulturowo-mentalnej obszarów wiejskich w kierunku podmiotowo-kreatywnym, co przyspieszyłoby procesy przemian obszarów wiejskich [Szomburg 2012]. Zmiany takie, podejmowane w konkretnym otoczeniu, wiążą się z zachęceniem ludzi do współtworzenia koncepcji i uczestnictwa w nich. W praktyce jednak działania w tym zakresie napotykają na szereg barier (rys. 1.)

Rys. 1. Społeczne bariery zmian rozwojowych

Fig. 1. Social barriers of developmental changes

Źródło: opracowanie własne na podstawie pracy Wyrwickiej [2011].

Przełamywanie tych barier wymaga znajomości, a zatem również ciągłego monitorowania stanu lokalnego kapitału intelektualnego i społecznego po to, by wykorzystać go jako potencjał ekspercki, ludzi najlepiej znających dany region [Wyrwicka 2011]. Proces monitorowania zasobów wymaga zmiany podejścia do badań nad rolnictwem i obszarami wiejskimi i wiąże się z rozszerzeniem dotychczasowego materiału informacyjnego [Nowe... 2010; Wilkin 2007; Zegar 2010]. Z tego punktu widzenia analizy procesów rozwojowych na obszarach wiejskich uwzględniać powinny między innymi dorobek demografów (zwłaszcza kwestie zmian demograficznych) oraz socjologów (zachowania ludności, edukacja, praktyczne umiejętności). Efektem wykorzystania tak poszerzonego materiału informacyjnego może być dokonywanie analiz z wykorzystaniem popularnego narzędzia diagnostycznego, jakim jest macierz SWOT. Próbę zestawienia silnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń rozwoju w oparciu o aspekty społeczne przedstawiono w tabeli 2. oraz tabeli 3.

Tabela. 2. Macierz silnych i słabych (SW) uwarunkowań społecznych rozwoju obszarów wiejskich

Table. 2. Array of strengths and weaknesses (SW) of rural development social determinants

Mocne strony	Słabe strony
Czynniki demograficzne	
<ul style="list-style-type: none"> Wyższa w stosunku do miasta dzietność kobiet Dodatni dla wsi bilans migracji miasto/wieś Wzrost liczby osób w wieku emerytalnym powodujący transfer środków publicznych przeznaczonych na zapobieganie ich wykluczeniu 	<ul style="list-style-type: none"> Wskaźnik dzietności na poziomie niższym niż 2,1, niezapewniający prostej zastępowalności pokoleń Odptyw osób w wieku produkcyjnym z wiejskich obszarów peryferyjnych Niekorzystna wartość wskaźnika feminizacji w grupie wieku matrymonialnego Wzrost liczby osób w wieku emerytalnym oraz rosnące koszty zapewnienia im oczekiwanych warunków życia
Czynniki edukacyjne	
<ul style="list-style-type: none"> Trend wzrostu poziomu wykształcenia ludności wiejskiej ogółem 	<ul style="list-style-type: none"> Relatywnie wyższa jakość kapitału ludzkiego migrującego z OW, niekorzystna polaryzacja OW pod względem poziomu wykształcenia ludności Wzrost poziomu wykształcenia ludności wolniejszy niż w miastach Niska dostępność do Internetu, uniemożliwiająca naukę na odległość oraz podjęcie różnych form e-pracy
Umiejętności/kompetencje	
<ul style="list-style-type: none"> Przedsiębiorczość i kreatywność części ludności wiejskiej 	<ul style="list-style-type: none"> Struktura zawodowa i kwalifikacje niedostosowane do potrzeb rynku pracy Bierność zawodowa i postawy roszczeniowe Niska mobilność zawodowa
Czynniki kulturowe	
<ul style="list-style-type: none"> Kultywowana od lat i silna kultura ludowa Duża świadomość odrębności kulturowej regionów, podregionów, a nawet społeczności lokalnych Rosnące umiejętności wykorzystywania posiadanych walorów kulturowych do celów komercyjnych Rola wyznacznika tożsamości regionalnej Rosnące zainteresowanie młodych kultywowaniem tradycji 	<ul style="list-style-type: none"> Zaniechanie tradycji pod presją postępu i mody Wieloletnie zaniechania w zakresie finansowania dziedzictwa kulturowego, zarówno w aspekcie materialnym jak i duchowym Wąski krąg osób zainteresowany kultywowaniem i komercyjnym wykorzystaniem dziedzictwa kulturowego Niewielka liczba osób młodych wiążąca swoje zainteresowania zawodowe i przyszłość z kulturą
Inne czynniki	
	<ul style="list-style-type: none"> Przeludnienie agrarne i bezrobocie ukryte Bezrobocie osób młodych, poniżej 24 roku życia, powodujące m.in. brak możliwości zdobycia doświadczenia zawodowego

Źródło: opracowanie własne na podstawie prac [Rakowska i Wojewódzka-Wiewiórka 2010; Krajowa... 2009].

Tabela. 3. Macierz szans i zagrożeń (OT) uwarunkowań społecznych rozwoju obszarów wiejskich

Table. 3. Array of opportunities and threats (OT) of rural development social determinants

Szanse	Zagrożenia
Czynniki demograficzne	
<ul style="list-style-type: none"> • Intensyfikacja polityki prorodzinnej • Zahamowanie migracji stałych, w tym szczególnie migracji młodych kobiet. 	<ul style="list-style-type: none"> • Spadek i/lub utrzymanie niskiego wskaźnika dzietności • Zmniejszanie się liczby osób w wieku prokreacyjnym • Ujemny przyrost naturalny • Starzenie się zasobów siły roboczej oraz ogółu ludności wiejskiej • Utrzymanie lub wzrost trendów migracyjnych osób w wieku produkcyjnym z OW peryferyjnych, dalsza depopulacja peryferyjnych OW • Wzrost współczynników obciążenia demograficznego grupą wieku poprodukcyjnego
Czynniki edukacyjne	
<ul style="list-style-type: none"> • Poprawa dostępności do kształcenia na poziomie przedszkolnym • Poprawa jakości kształcenia na poziomie podstawowym i średnim, determinującego dostęp młodzieży wiejskiej do wykształcenia wyższego • Wzrost liczby i poprawa dostępności przestrzennej uczelni wyższych • Wzrost poziomu wykształcenia poprzez kształcenie ustawiczne 	<ul style="list-style-type: none"> • Utrzymanie i/lub wzrost różnic pomiędzy miastem i wsią w dostępności kształcenia na różnych poziomach • Mniejsze możliwości beneficjentów z obszarów wiejskich w wykorzystaniu instrumentów i działań ukierunkowanych na aktywizację zawodową, podniesienie poziomu kwalifikacji zawodowych i edukację
Umiejętności/kompetencje	
<ul style="list-style-type: none"> • Szybka poprawa dostępu do Internetu, tym samym do edukacji na odległość oraz do różnych form e-pracy • Podniesienie kwalifikacji zawodowych i dostosowanie ich do potrzeb rynku pracy • Wzrost aktywizacji zawodowej ludności wiejskiej • Rozwój zasobów pracy zdolnych do skutecznego i szerokiego absorbowania innowacji. 	
Czynniki kulturowe	
<ul style="list-style-type: none"> • Rosnące zainteresowanie walorami kultur regionów • Możliwość pozyskiwania środków zewnętrznych (w tym z UE) na zachowanie dziedzictwa kultury 	<ul style="list-style-type: none"> • Obawa przed skansenizacją • Bariery prawne
Inne czynniki	
<ul style="list-style-type: none"> • Pełne i efektywne wykorzystanie instrumentów wsparcia krajowego i unijnego dla podniesienia poziomu kapitału ludzkiego • Ulepszenie infrastruktury drogowej i kolejowej umożliwiającej migracje wahadłowe miasto-wieś • Realizacja przedsięwzięć związanych z edukacją i adaptacją do zmian gospodarczych. 	<ul style="list-style-type: none"> • Wzrost stopy bezrobocia rejestrowanego i ukrytego, szczególnie długotrwałego, na OW • Postępujące dziedziczenie ubóstwa i wykluczenia społecznego • Brak poprawy jakości i dostępności infrastruktury społecznej, szczególnie przedszkolnej, szkolnej i ochrony zdrowia • Wysoka „wrażliwość” kapitał ludzkiego na niekorzystne uwarunkowania społeczno-ekonomiczne i jego podatność na polaryzację

Źródło: opracowanie własne na podstawie prac [Rakowska i Wojewódzka-Wiewiórka 2010; Krajowa... 2009].

Zebrane czynniki, które kształtują bądź potencjalnie mogą kształtować dalsze procesy przemian w rolnictwie i na obszarach wiejskich, wskazują jednocześnie na wyjątkową złożoność i kompleksowość uwarunkowań społecznych. Tym bardziej istotne wydaje się pełne ich rozpoznanie, klasyfikacja, a następnie określenie możliwych dróg wykorzystania pozytywnych lub zniwelowania ich negatywnych oddziaływań. W realizacji tych założeń szczególnie przydatnym wydaje się być zarządzanie holistyczne, które łączy liczne i różnorodne nurty tworząc jednorodny system, który poprzez wzajemnie powiązane działania i decyzje ma na celu takie użytkowanie zasobów i współpracę z otoczeniem zewnętrznym, aby przyjęte zadania mogły być realizowane skutecznie, sprawnie i efektywnie [Kozera 2012]. Zarządzanie to uwzględnia ponadto zarówno warunki narzucone przez otoczenie polityczno-ekonomiczne, jak i otoczenie społeczno-kulturowe oraz ekologiczne. Dzięki temu wszyscy interesariusze (partnerzy, klienci, urzędy, społeczność lokalna) odbierają jego efekty w wymiarze wartości ekonomicznych (efektywność, skuteczność, użyteczność) oraz wartości kulturowych (etyka, filozofia, sztuka). Ponieważ każda z funkcji procesu zarządzania holistycznego realizuje się w określonym środowisku społecznym, podlega jego ocenie pod względem zgodności z przyjętym systemem wartości ukształtowanym przez normy obyczajowe, moralne, religijne i prawne. W ten sposób pozwala na kompleksowe wykorzystanie zasobów, tak materialnych, jak i niematerialnych, dla potrzeb rozwoju regionu.

Podsumowanie

Wobec zmian dotychczasowych funkcji rolnictwa i widocznego ich przesunięcia ze sfery produkcji w kierunku sfery konsumpcji wzrasta znacznie rola czynników społecznych warunkujących te przemiany. Spojrzenie na rolnictwo i obszary wiejskie z perspektywy holistycznej uwiadcza złożoność zjawiska, wskazuje jednocześnie na rolę najbardziej kreatywnego czynnika przemian, jakim są ludzie. W artykule podjęto próbę rozszerzenia spojrzenia na uwarunkowania rozwoju społeczno-ekonomicznego o dziedzictwo kulturowe, analizując je w kontekście zasobu złożonego, częściowo materialnego, a częściowo niematerialnego. Mimo świadomości faktu istnienia tego zasobu jest on nie w pełni wykorzystywany, dlatego celowym wydaje się rozszerzenie spektrum jego wykorzystania, zwłaszcza w sferze prorozwojowej polityki społecznej.

W artykule nawiązano również do roli potencjału społecznego jako czynnika umożliwiającego kreowanie przemian obszarów wiejskich, a pośrednio czynnika, który sprzyjać może kreowaniu właściwej polityki wsparcia tych obszarów.

Kwestią otwartą, wymagającą głębszego namysłu twórców polityki tak społecznej, regionalnej jak i rolnej, jest takie stymulowanie wykorzystanie dziedzictwa kulturowego Polski, aby wymierne w skali lokalnej efekty ekonomiczne zaczęły przynosić korzyści globalne. Wobec faktu, że dziedzictwo kulturowe jako takie ma cechy apolityczności i aideoologiczności [Tomaszewski 2000], a jego odbiorcą, przekazywaniem i realizatorem są ludzie, cel taki uznać należy za szczególnie ważny w realizacji postulowanych przemian obszarów wiejskich.

Literatura

- Gieysztor A. [2000]: O dziedzictwie kultury. Warszawa, [Tryb dostępu:] <http://www.rp.pl/artykul/809031.html?print=tak&p=0>. [Data odczytu: 9.02.2012].
- Jurga S. [2001]: Krajoznawstwo wspomaga reformę systemu edukacji. *Ziemia*, s. 18.
- Kierunki rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście realizacji celów określonych w przygotowywanych obecnie dokumentach strategicznych. Ekspertyza przygotowana na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego przez zespół ekspertów Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego Warszawa. [2010]. [Tryb dostępu:] http://www.mrr.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_rozwoju/SRK/Ekspertyzy_aktualizacja_SRK__1010/Documents/kierunki_rozwoju_polskiego_rolnictwa_2010.pdf. [Data odczytu: 9.02.2012].
- Kozera M. [2012]: Sumienie biznesu. Etyczne decyzje gospodarcze. Wyd. UP w Poznaniu, Poznań, ss.43.
- Krajowa strategia rozwoju regionalnego 2010-2020: Regiony, miasta, obszary wiejskie. Projekt. [2009]. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Midura F. [2008]: Dziedzictwo kulturowe elementem ożywienia ruchu turystycznego na wsi. [W:] Konferencja Naukowo-Techniczna „Błękitny San”. Jabłonna, 24-25 kwietnia 2008. ALMAMER Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Warszawie. [Tryb dostępu:] http://www.pogorzedynowskie.pl/data/referaty/VBS/ref_3_VBS.pdf. [Data odczytu: 14.05.2012].
- Miś T. [2009]: Jakość kapitału ludzkiego. [Tryb dostępu:] mikro.univ.szczecin.pl/bp/pdf/100/6.pdf [Data odczytu: 19.05.2012].
- Nowe trendy w metodologii nauk ekonomicznych i możliwości ich wykorzystania w procesie kształcenia akademickiego: T. 1 : Problemy ogólne metodologii nauk ekonomicznych. [2010]. A. Grzelak, K. Pająk (red.). Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
- Pomorski J. [2005]: Kultura wobec społecznej transformacji. Wyd. AE w Krakowie, Kraków.
- Putman R. [1995]: Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech. Fundacja im. Stefana Batorego, Wyd. Znak, Kraków-Warszawa.
- Rakowska J., Wojewódzka-Wiewiórska A. [2010]: Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich w Polsce - stan i perspektywy rozwoju w kontekście powiązań funkcjonalnych. Ekspertyza wykonana na zamówienie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego. Warszawa. [Tryb dostępu:] https://www.mrr.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_rozwoju/SRK/Ekspertyzy_aktualizacja_SRK__1010/Documents/SGGW_ekspertyza_obsz_wiej_vfinal.pdf. [Data odczytu: maj 2012].
- Strzelecki P. [2010]. Projekcja liczby pracujących w rolnictwie indywidualnym w Polsce w latach 2008-2035. *Zeszyty Naukowe Instytutu Statystyki i Demografii SGH* nr 6.
- Sułkowski Ł. [2002]: Kulturowa zmienność organizacji. PWE, Warszawa.
- Szomburg J. [2012]: Wielkie przewartościowanie. [Tryb dostępu:] <http://www.rp.pl/artykul/809031.html>. [Data odczytu: 12.05.2012].
- Tomaszewski A. [2000]: Dziedzictwo i zarządzanie. [W:] Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym. K. Gutowska (red.). Warszawa.
- The Well-being of Nations. The Role of Human and Social Capital. [2001]. Center for Educational Research and Innovation OECD.
- Wilkin J. [2007]: Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne (Referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich: „Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju”, 29-30 listopada 2007).
- Wyrwicka M. [2011]: Foresight „Sieci gospodarcze Wielkopolski” – scenariusze transformacji wiedzy wspierające innowacyjną gospodarkę. Materiały Informacyjne Wydziału Inżynierii Zarządzania, Politechnika Poznańska, Poznań.
- Zegar J. [2010]: Ekonomia wobec kwestii agrarnej. *Ekonomista* nr 6, ss. 779-806.